

O'ZBEK TILINING LUG'AT TARKIBI

Quvondiqova Dilafruz Oltiboy qizi

Rahmatova Charos Ismat qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti BT-1-24 talabasi

Annotatsiya: *O'zbek tilining lug'at tarkibi uning tarixiy rivojlanishi, turli tillar bilan aloqasi va ichki taraqqiyoti natijasida shakllangan. Bu tarkib asosan asli o'zbekcha so'zlar, o'zlashma so'zlar, shevaga oid birliklar, arxaik va yangi hosil qilingan so'zlardan iborat. Ushbu maqolada o'zbek tilining lug'aviy boyligi, uning asosiy qatlamlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, lug'at tarkibi, o'zlashma so'zlar, neologizmlar, terminologiya, yasama so'zlar.*

Abstract: *The vocabulary of the Uzbek language was formed as a result of its historical development, contact with different languages, and internal development. This content mainly consists of original Uzbek words, borrowed words, dialectal units, archaic and newly created words. This article analyzes the vocabulary of the Uzbek language, its main layers and their specific features.*

Keywords: *Uzbek language, vocabulary, borrowed words, neologisms, terminology, artificial words.*

Аннотация: *Словарный запас узбекского языка сформировался в результате его исторического развития, соприкосновения с разными языками и внутреннего развития. Этот контент в основном состоит из исконных узбекских слов, заимствованных слов, диалектных единиц, архаичных и вновь созданных слов. В данной статье анализируется лексика узбекского языка, ее основные пласты и их специфические особенности.*

Ключевые слова: *узбекский язык, лексика, заимствованные слова, неологизмы, терминология, искусственные слова.*

O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning lug'at tarkibi juda boy va turli manbalardan kelib chiqqan so'zlar bilan boyitilgan. Bu tarkib tildagi so'zlarning kelib chiqishi, ularning shakllanish jarayoni va ishlatilish xususiyatlariga qarab bir necha guruhlariga ajratiladi.

1. Asli o'zbekcha so'zlar Bu toifao'zbek tilining eng qadimiy qatlamini tashkil etadi va asosan turkiy ildizga ega. Ular xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda keng qo'llanadi. Masalan: ota, ona, bola, uy, suv, tog', qush, yurak, qo'l, bosh.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

2. Shevaga oid soʻzlar Oʻzbek tilining turli hududiy shevalarida uchraydigan soʻzlar bu guruhga kiradi. Ular umumadabiy tilga kamroq kirib kelgan boʻlsa-da, xalq tilida keng ishlatiladi. Masalan: gʻirgʻir (Fargʻona shevasi -chigʻanoq), oʻxchi (Xorazm shevasi -qoshiq).

3. Qadimiy va arxaik soʻzlar Tarixiy taraqqiyot natijasida hozirda kam qoʻllanadigan yoki butunlay unutilgan soʻzlar shu guruhga kiradi. Masalan: bekan (xotin) ulugʻ (katta)

4. Yangi soʻzlar (neologizmlar) Zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishi natijasida oʻzbek tiliga yangitushunchalar bilan bogʻliq soʻzlar kirib kelmoqda. Masalan: kompyuter, internet, dron, smartfon.

Hozirgi oʻzbek tilining lugʻat tarkibi oʻzbek tilining butun tarkibiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Tildagi soʻzlarning paydo boʻlish davri va kelib chiqish manbalari ham har xil. Soʻzlarning paydo boʻlish davri va kelib chiqish manbaidan qatʼi nazar, oʻzbek millatiga mansub kishilar tilida qoʻllanadigan barcha soʻzlar oʻzbek tilining lugʻat boyligini tashkil etadi. Demak, tildagi barcha soʻzlar yigʻindisi lugʻat tarkibini tashkil etadi. Tilning lugʻat tarkibi qanchalik boy boʻlsa, unda fikrni mukammal ifodalash imkoniyati mavjud boʻladi.

Tilning lugʻat tarkibi jamiyat taraqqiyoti jarayonida boyib boradi va oʻzgarib turadi, yaʼni ayrim soʻzlar ehtiyojning yoʻqligi yoki uning oʻrnini bosadigan soʻzning yuzaga kelishi bilan isteʼmoldan [chiqib ketadi](#), yangi tushunchalarni ifoda etadigan soʻzlar kirib keladi.

Hozirgi oʻzbek tilining lugʻat tarkibini quyidagi turkum soʻzlar tashkil etadi:

1. Kundalik turmushda ishlatiladigan hamma uchun tushunarli boʻlgan soʻzlar:

1) oziq-ovqatga doir narsalarning nomlari: yogʻ, guruch, mosh, loviya, piyoz, kartoshka, sabzi, polov, arpa, bugʻdoy, un, shakar, non;

2) narsa-buyum, qurol nomlari: bolta, tesha, randa, arra, kosa, tovoq, taroq, daftar, ruchka, kitob, qalam, mashina, [samolyot](#), poezd, elak, chakich, belkurak, ketmon, qamchi, pichoq;

3) tabiiy borliqqa oid nomlar: quyosh, er, oy, yulduz, osmon, chaqmoq, zilzila, shamol, qor, yomgʻir, bulut, tuman, oʻt, suv, daryo, togʻ, tosh, daraxt, kecha, kunduz, tun, yorugʻlik, oy, yil;

4) tirik mavjudot va ularning tana aʼzolari nomlari: kishi, odam, er, xotin, chol, kampir, qari, yosh, dehqon, bogʻbon, shifokor, oʻqituvchi, doʻst, dushman, [mehnatkash](#), qush, hayvon, buzoq, mol, sigir, ot, mushuk, ilon, toshbaqa, chivin, qoʻl, oyoq, bosh, tish jigar, qorin, ichak, kurak, burun, lab, koʻz;

5) qarindoshlikka oid nomlar: ota, ona, buva, buvi, momo, amaki, amma, xolla, togʻa, aka, opa, singil, uka, oʻgʻil, qiz;

6) jamiyatga oid nomlar: vatan, [mamlakat](#), yurt, xalq, armiya, davlat, tuzum, jamiyat, tashkilot, hokimiyat, sud, prokrotura;

7) harakat bildiruvchi soʻzlar: yurmoq, turmoq, oʻtirmoq, yotmoq, uxlamoq, uygʻonmoq, yuvmoq, bormoq, kelmoq, kulmoq, yigʻlamoq, gapirmoq, oʻsmoq;

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

8) miqdor bildiruvchi soʻzlar: bir, ikki, uch, toʻrtinchi, [oltinchi](#), oʻninchi, ming, oʻn ming, koʻp, oz, picha, sal;

9) olmoshlar: men, sen, biz, siz, u, ular, ana, manna shu, oʻsha, ana shu, kim, nima, qaysi, qachon, qayer, hamma, barcha;

10) holat va belgi nomlari: yaxshi, yomon, kuchli, qoʻrqqoq, toʻgʻri, egri, baland, past, katta, kichik, achchiq, chuchuk, shirin, oq, qora, qizil, shoʻx, eski, yangi, oʻtkir, oʻtmas, asta, sekin, tez;

2. Jamiyat taraqqiyoti bilan bogʻliq holda tilda paydo boʻlayotgan yangi soʻzlar, iboralar: bakalavr, magistr, [magistratura](#), menejment, broker, fermer.

3. Isteʼmoldan chiqib ketgan va ketayotgan soʻzlar: pud, botmon, mingboshi, jallod, sekretar, [revolyutsiya](#), oblastʼ, rayon, ministr.

4. Kasb-hunarga doir soʻzlar: agʻdarma chok, bigiz, sakmanchi (qoʻzilarga qarovchi chorvador), dehqon (kulolchilikda ishlatiladigan tosh oʻgʻircha), randa, oxorcha, tahlilchi va boshqalar.

5. Fan-texnikaga doir atamalar: ega, kesim, gap, soʻz turkumi, ot, tovush, atom, zaryad, chumchuq, hujayra, qoʻshuv, oluv, boʻluv, koʻpaytiruv, fizika, professor, dotsent, xirurg.

6. His-tuygʻularni ifodalaydigan soʻzlar: ura, yasha, hormang, rahmat, barakalla, oh, voh, uh, ehhe, likillamoq, jimir-jimir.

7. Shevaga oid soʻzlar: satil (chelak), soʻri (ishkom, supa), kura (xoʻtik), et (goʻsht), sipsa (supurgi), kosa (piyola).

8. Jargon va argolar: [oftobi olam](#), olam panoh, loy, yakan (pul), danab (xotin), kalmata (soʻz), otar (toʻy), qiviz (non) va boshqalar.

Maʼlumki, oʻzbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida [boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada boʻlib kelgan](#). Bu aloqalar oʻzaro aloqada boʻlgan xalqning tiliga maʼlum darajada oʻz taʼsirini oʻtkazadi. Oʻzaro taʼsir natijasida tilning barcha boʻlimlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda oʻzgarishlar yuz beradi. Tildagi oʻzgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli boʻladi.

Oʻzbek xalqi qardosh boʻlmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada boʻldi. Shuning tarixiy sabablar bilan bogʻliq holda arab, ruslar bilan aloqada boʻldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan doʻstona aloqalar oʻrnatgan. Bular oʻzbek tili leksikasiga koʻplab soʻzlarning oʻzlashishiga sabab boʻlmoqda.

Hozirgi oʻzbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Oʻz qatlam.

2. Oʻzlashgan qatlam.

Oʻz qatlam. Oʻz qatlamga umumturkiy soʻzlar va oʻzbekcha soʻzlar kiradi.

1. Umumturkiy soʻzlar. Koʻpchilik turkum xalqlar tilida qoʻllanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy boʻlgan soʻzlar umumturkiy soʻzlar deyiladi. Bu soʻzlar turkiy qabilalarning goh qoʻshilishi, goh ajralishi [natijasida yuzaga kelgan](#), hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub soʻzlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

guruhida (turkumida) 24 ta til: o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, [ozarbayjon](#), no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qo'miq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud.

Umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tili [leksikasining asosiy qismini](#), deyarli yarmini tashkil qiladi. Umumturkiy so'zlar turli sohalarga oid bo'lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg'u bildiradigan so'zlar kiradi: kishi, oyoq, qo'l, bosh, ko'z, qosh, qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, o'n, kel, tur, yot, o'tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez kabi.

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili sharoitida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar o'zbekcha so'zlar deyiladi. O'zbekcha so'zlar o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida, o'z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tildagi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlar: ter+im+chi, bir+lash+ma, qo'l+lan+ma, o't+kaz+gich, tur+g'un, bola+larcha.

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilidagi yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan yasalgan so'zlar: mard+lik, jang+chi, do'st+lik, pul+siz; b) arabcha so'zlardan yasalgan so'zlar: rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li; v) ruscha-internotsional so'zlardan yasalgan so'zlar: sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi.

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qo'shimchalar yordamida o'z va o'zlashma so'zlardan hosil qilingan so'zlar: til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz va boshqalar.

O'zlashgan qatlam. Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibiga tarixiy sabablarga ko'ra boshqa tillardan ko'plab so'zlar kirib kelgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar o'zlashgan so'zlar (olinma so'zlar) deb yuritiladi. O'zlashgan so'zlar uyg'ur, tojik, arab, rus, nemis, [frantsuz](#), ispan, ingliz va boshqa tillarga oid.

O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarni quyidagi qatlamlarga bo'lish mumkin:

1. Tojikcha so'zlar: osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, g'isht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham kabi.

2. Arab tilidan o'zlashgan so'zlar. Arabcha so'zlar o'zbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bog'liq. Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma'no, ilhom, kasb, qassob, san'at, asbob, bino, imorat, ovqat, g'alla, fil, parranda, hasharot, inson, odam, oila, amma, xolla, dimog', idora kabi.

3. Ruscha-internotsional so'zlar. XIX asrning 2-yarmidan [Markaziy Osiyo](#), jumladan, O'zbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining o'zbek tiliga ta'siri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan ko'plab so'zlar o'zlashdi.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

O'zbek tilida gaplashuvchi barcha kishilar tilida qo'llanadigan so'zlar ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika deyiladi. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikadan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qat'iy nazar barcha o'zbek millatiga mansub kishilar foydalanadi, shunga ko'ra ular umumiste'moldagi so'zlar deb ham yuritiladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ma'nosi hammaga tushunarli bo'ladi. Bu so'zlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha so'z turkumlariga oid bo'ladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ko'p qismini umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar tashkil etadi.

Boshqa tillardan kirgan so'zlar ham o'zbek xalqining barchasiga tushunarli bo'lsa, ular ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan o'zlashgan shamol, soat, inoq, dohiy, mag'rur, hafa, maqol, hayot, millat, hikoya so'zlari; tojik tilidan o'zlashgan go'sht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur kabi so'zlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan traktor, kino, teatr, tsirk, [kartoshka](#), fabrika, zavod kabi so'zlar umumxalq tilida qo'llanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'zlar o'z qatlamga ham, o'zlashgan qatlamga ham oid bo'lishi mumkin. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi so'zlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi ishlatilish doirasi chegaralangan leksika deyiladi. Bunday so'zlarning ishlatilishi ma'lum sabablarga ko'ra chegaralangan bo'ladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal so'zlar, atamalar, jargon va argolar kiradi. Dialektal leksika ishlatilish territoriyaga ko'ra chegaralangan so'zlar bo'lib, ular adabiy tilga kirmaydi. Ma'lum bir xududdagi kishilar nutqida qo'llanib, ulargagina tushunarli bo'lgan so'zlar sheva so'zlari deyiladi. Sheva so'zlari yig'indisi dialektizm deb yuritiladi. Dialektizm – grekcha so'z bo'lib, dialektos – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir. SHuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy ko'rinishi bo'lgan dialektlarga xosdir.

Misollar: qorinja (chumoli), g'o'z (yong'oq), karvich (g'isht) – Xorazm; norbon (narvon), bodrak (varrak), poku (ustara) – Buxoro; mishiqlik (mushuk) - Farg'ona; inak (sigir), mo'rcha (chumoli), pishak (mushuk) - Samarqand shevasida.

Shevadagi ba'zi so'zlar adabiy tilda ham bo'lishi mumkin. Lekin ular boshqa-boshqa ma'nolarni bildiradi. Masalan: kosa so'zi Xorazm shevasida «piyola» ma'nosini, adabiy tilda «suyuq ovqat soladigan idish», lagan so'zi Xorazm shevasida kir yuvadigan tog'ora, adabiy tilda «quyuq ovqatlarni soladigan idish» ma'nosini bildiradi.

Yozuvchilar badiiy asarda mahalliy koloritni berish, qahramonning nutqini individuallashtirish, [uning qaeerlik ekanini](#), tilidagi xususiyatlarni ko'rsatish maqsadida sheva so'zlardan foydalanadi. Kasb-hunar leksikasi. O'zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug'ullanib keladi. SHuning uchun O'zbekistonda kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Jumladan, kulochilik, qashshoqlik, kashtachilik, duradgorlik, terimchilik, [ovchilik](#), chorvachilik, kosibchilik va hokazolar shular sirasiga kiradi. Turli kasb-hunarga doir so'zlar kasb-hunar leksikasi deyiladi. Hozirgi o'zbek tili leksik tarkibida kasb-hunarga doir so'zlarga boy. Masalan: kulolchilikda dog'chil (xum

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

yasashda ishlatiladigan asbob), aspak yoki ob yog'och, bandak, bog'ich (idish chetini tekislash uchun ishlatiladigan latta, charm yoki kigiz parchasi) kabi so'zlar, suvoqchilik sohasida bozi (tokcha yoki), andava (asbob), loykash (kishi), mola gaz cho'p (asbob) kabi maxsus so'zlar bor. Ular shu hunar egalari tilida qo'llanadi va ular uchun tushunarlidir.

Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning mehnat faoliyatini ko'rsatishda kasb-hunarga doir so'zlardan foydalanadilar. Atamalar, Fan-texnika, xalq xo'jaligi, qishloq xo'jaligiga doir ilmiy tushunchalarni aniq ifodalaydigan so'zlar atamalar deyiladi. Fan-texnika va ishlab chiqarish sohasida qo'llanadigan terminlarning jami terminologiya (terminologik leksika) deb yuritiladi. Masalan: fonetika, leksika, morfologiya, [morfemika](#), sintaksis – tilshunoslikka oid; kvadrat, ildiz, teorema – matematikaga doir; sifatlash, o'xshatish, jonlantirish – adabiyotshunoslikka doir atamalardir. Hozirgi kunda dunyoda fanning 500 dan ortiq tarmoqlari bor, ular har tomonlama taraqqiy etmoqda. Bu tilda atamalarning boyib borishiga olib keladi. Atamalar ilmiy nutqda qo'llanadi va ular bir ma'noli bo'ladi.

Jargon va argolar. O'tmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf vakillari, [saroy ahllari](#), mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o'g'rilar, firibgarlar o'z niyatlarini xalqdan yashirish uchun o'zlariga tushunarli so'z va iboralardan foydalanganlar. Tilda sinfiy ayirmalikni ko'rsatib turadigan bunday so'zlar «sinfiy dialektning so'zlari» - jargonlar deb yuritiladi.

Tildagi so'zlar shakl va ma'no xususiyatlariga ko'ra o'zaro turli munosabatda bo'ladi. So'zlarning [ayrimlari shakl jihatdan](#), ayrimlari ma'no jihatdan, ил, к(ган турли рангдаги цю ба'zilari esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi. SHu xususiyatlariga ko'ra so'zlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Omonim so'zlar. Shakli (yozilishi va aytilishi) bir xil, ma'nosi har xil so'zlar omonimlar deyiladi. Omonim so'zi grekcha «bir xil» degan ma'noni ifodalaydi. Masalan: ot - hayvon, ot - uloqtirmoq, ot - ism; og'iz - insonning tana a'zosi, og'iz - yangi tuqqan sigir sutidan tayyorlanadigan taom; chang - to'zon, gard, g'ubor, chang – to'rtburchak, yassi quti shaklidagi torlar tortilgan qo'sh cho'p bilan [chalinadigan musiqa asbobi](#); qovoq - insonning tana a'zosi, ot, qovoq - poliz ekini, ot.

Omonim so'zlar turkumiga (yuz – insonning tana a'zosi, ot; yuz - miqdor bildiruvchi son) oid bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Madvaliyev A., Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining lug'at tarkibi va taraqqiyoti. Toshkent: Fan, 2005.
2. Muminov I., Normatov U. O'zbek tilida o'zlashma so'zlar va ularning lingvistik tahlili. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.

3. Yo‘ldoshev B. Neologizmlar va zamonaviy o‘zbek tili. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
4. Karimov A. Terminologiyaning rivojlanish qonuniyatlari. Toshkent: Universitet, 2020.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: Fan, 2006.
6. Mahmudov N. O‘zbek adabiy tili taraqqiyot bosqichlari. Toshkent: Ma’naviyat, 2015.

